

FESTSPILLENE
I BERGEN

PROGRAM
KR 20

HÅKONSHALLEN

ONSDAG 03. JUNI KL 19:30

Stockhausen – Stimmung

m/Theatre of Voices

BERGEN
INTERNATIONAL
FESTIVAL

27. MAI — 10. JUNI
2015

INVITASJON TIL DØGNÅPEN BANK

KOM TIL OSS 5.–6. JUNI 2015

Vi inviterer til Festspill i våre lokaler i Torgallmenningen 2. Det blir aktiviteter og minikonsserter for store og små.

Ta med familie og venner og opplev banken på en ny måte.
DNB – Alltid åpent!

Følg med på fib.no for nærmere program.

Gratis adgang. Velkommen!

Stockhausen – Stimmung

HÅKONSHALLEN

Onsdag 03. juni kl 19:30
Wednesday 03 June at 19:30

Varighet: 1 t 10 min
Duration: 1 h 10 min

Theatre of Voices:

Else Torp vokal *vocal*

Louise Skovbæch vokal *vocal*

Randi Pontoppidan vokal *vocal*

Wolodymyr Smishkewych vokal *vocal*

Jakob Bloch Jespersen vokal *vocal*

Paul Hillier vokal, kunstnerisk leder
vocal and artistic director

Ian Dearden lyddesign *sound design*

KARLHEINZ STOCKHAUSEN (1928–2007)
Stimmung

Introduksjon (på engelsk) ved Peter Meanwell, kunstnerisk leder i Borealis kl 18:55. *Introduction in English by Peter Meanwell, artistic director of Borealis, at 18:55.*

Presenteres i samarbeid med *Presented in association with Borealis*

Støttet av Oticon Fonden *Supported by the Oticon Foundation*

Theatre of Voices er sponset av *is sponsored by Danish Arts Council*

Stimmung

Stimmung betyr «stemming», men som alle ord rommer det også andre betydninger. En kan sågar snakke om konstellasjoner av mening som vokser og leder frem mot andre ord og andre nærliggende konstellasjoner. Stimmung innebærer ikke bare selve den ytre stemmingen av stemmer og instrumenter, men også en indre stemming av sjelen. Når mennesker føler at de er samstemte, sies det at de er i en god Stimmung. Og ordets rot rommer selvsagt ordet Stimme, stemme.

Ved kjernen av *Stimmung* finner vi ordspillet, vi får et speilbilde av verden som en kontinuerlig forvandlingsprosess. Ord, stavelser og til og med individuelle fonemer blir stadig omgjort til nye former, og deres betydning eskalerer idet én prosess stimulerer en annen. *Stimmung* er en språklek hvor ord – og sangere – finner frem til nye identiteter. Og dens bruk av overtoner, som gir farge til enhver grunnleggende tonehøyde, gir oss en slags musikalsk parallell til de skjulte gradene av mening og artikulasjon som kretser rundt ethvert ord.

Da Stockhausen komponerte *Stimmung*, satt han innesnødd i et hus med utsikt mot Long Island-sundet vinteren (februar/mars) 1968. Vannet var tilfrosset og dekket av snø, og det blåste kraftig. Han hadde nylig vært i California, på Hawaii og i Mexico, og han hadde sagt ja til en forespørsel om å skrive et verk for et nyopprettet vokalensemble hjemme i Tyskland: Collegium Vocale Köln, bestående av nylig uteksaminerte studenter fra Musikkhøgskolen i Köln, hvor Stockhausen selv hadde studert. Vokalseksetten er en form vi kjenner fra renessansemusikken – en arv som definitivt ville være en viktig del av Collegium Vokales repertoar. Man kan undre på hva slags verk de forventet seg fra en av avantgardens store skikkelser, da det fremdeles er få av disse som noensinne har nærmet seg madrigalensemblenes sfære. I én forstand fikk de en utvidet madrigal – en som fletter inn poesi, mytologi og ordbilder, men som definitivt var et verk av sin egen tid, og som faktisk skapte en ny genre innen vokalproduksjoner (i alle fall innen den vestlige musikken) som var like revolusjonerende som Monteverdi, Janequin eller Gesualdo hadde vært i sin tid.

Foto: Klaus Holsting

Stimmung blir ofte beskrevet som en meditasjon basert på én enkelt uforanderlig akkord. Denne karakteristikken, selv om den i bunn og grunn er riktig, skjuler så mye av verkets egentlige natur og store uttrykksregister at den muligens er mer villedende enn beskrivende! I virkeligheten er verket en konstant prosess av endring, omforming, variasjon, integrering,

plutselige utrop og stadige skifter i tempo og dynamikk. Akkorden er heller ikke konstant, den er ikke engang en akkord i tradisjonell forstand fra komponistens hånd. Den består av seks tonehøyder hentet fra grunntonen lav Bb, og straks Stockhausen hadde bestemt seg for å basere verket på dette akustiske fenomenet, ga de iboende tonehøydene seg mer eller mindre selv, og han trengte bare å bestemme nøyaktig hvilke tonehøyder han ville bruke og hvor langt ut i overtone-rekken han ville gå.

Det finnes ikke noe enkelt partitur for *Stimmung*. Det er heller snakk om flere forskjellige elementer som er skrevet ned separat, og hvor enkelte er mer fastsatte enn andre. Det mest komplekse forutbestemte elementet er formskjemaet, som er et skjematisk partitur inndelt i 51 seksjoner. Det viser hvem som synger i hver enkelt seksjon og hvilken (grunnleggende) tonehøyde de synger, og også hvem som leder seksjonen og hvordan de andre skal forholde seg til ham eller henne i varierende grad av variasjon og transformasjon. Noen steder blir sangeren simpelthen instruert til å fortsette med det forrige materialet og slik skape et lag av potensiale som griper inn i det nye materialet. Det viser også når man kan rope ut magiske navn eller fremsi dikt. Men det viser for øvrig ikke når noe av det spesifikke materialet skal fremføres.

Det «musikalske» materialet kommer i form av 51 modeller bestående av svært presis musikalsk og verbal informasjon, som hver inneholder en kort rytmisk stavelsesfrase hvor vokalene er nedskrevet sammen med antallene korresponderende overtoner. Denne modellen synges først av forsangeren i enhver gitt seksjon, og repeteres deretter med de av de andre sangerne som slutter seg til for å skape en felles identitet med forsangeren. Nå skapes forskjellige variasjoner (noen er spesifiserte, andre improviseres), før forsangeren signaliserer til neste forsanger at han eller hun skal starte neste modell. Det er angitt et bestemt tempo for hver modell sammen med forskjellige instruksjoner angående hvordan den skal fremføres og når andre elementer skal integreres. Sangerne bestemmer selv på forhånd hvilken modell som går inn i hvilken del av formskjemaet.

Fire av modellene (en for hver av de tre mennene og en for en kvinnelig sanger) inneholder dikt av en opphavelig erotisk natur, og disse skal fremsies av forsangeren på en bestemt måte mens de andre sangerne skifter på å lytte og å respondere på instruks. Modellene inneholder også et mangfold av annet verbalt materiale, hvorav noe uvegerlig springer ut av teksten av en eller annen årsak. Ordet «barbershop» er et slikt element, som blir sunget bare én gang, som et fragment av tett harmoni, eller ordet «hippy». Tilhøreren vil også høre navnet på en eller flere av ukedagene bli sunget (på tysk eller engelsk): Dette er et aspekt ved uken som har fått større betydning etter at Stockhausen brukte to tiår på å komponere *Licht*, en syklus bestående av sju operaer som hver er oppkalt etter en av ukens dager.

Til slutt kommer en samling av 66 «magiske navn» – 11 for hver sanger, men ikke alle brukes ved hver fremførelse. Disse navnene tilhører guder og ånder og er hentet fra mytologier verden rundt. Innflytelsen fra Stockhausens Mexico-reise, samt hans voksende interesse for Oseania og Asia, kommer sterkt til uttrykk i dette utvalget. Et magisk navn ropes ut på et passende tidspunkt idet en gitt modell har funnet sin identitet. Lyden av navnet og dets mening forenes deretter, i størst mulig grad, med sangen i den gitte modellen slik at en ny identitet etableres. (Vårt utvalg av magiske navn finnes nedenfor.)

Ettersom den ene akkordens meditative aspekt har blitt viet så mye oppmerksomhet, er det kanskje verdt å nevne at nær sagt alle elementene i *Stimmungs* komposisjon bruker seriell metode – ved roten finnes proporsjonene fra tonehøydene i de harmoniske seriene – med utsikt til å skape både en grunnleggende enhet i verket og maksimal variasjon i utnyttelsen av tonehøyder, rytmer, tempi, stemmeinntredener osv.

Tekst: Paul Hillier

Stimmung

Stimmung means 'tuning', but like all words it carries other meanings along with it. One might even speak of a constellation of meanings that proliferate and lead towards other words and into neighbouring constellations. Stimmung implies not only the outward tuning of voices or instruments, but also the inward tuning of one's soul. When people who feel in tune with one another they are said to be in a good Stimmung. And of course its root syllable suggests *Stimme*, voice.

Word-play lies at the heart of Stimmung, offering a mirror to the world seen as a continuous process of transformation. Words, syllables, and even individual phonemes are constantly being changed into new forms, their meanings set spinning as one process stimulates another. Stimmung is a language game in which words – and singers – are searching out new identities. And in the way it uses overtones, which give colour to any given fundamental pitch, it offers a kind of musical parallel to the hidden shades of meaning and vocal articulation which hover around any given word.

Stockhausen composed *Stimmung* in a snowbound house facing Long Island Sound during the winter (February/March) of 1968. The sea was frozen and covered with snow and the winds were strong. He had recently spent time in California, Hawaii and Mexico, and had accepted a commission to write a work for a newly formed vocal ensemble back in Germany: Collegium Vocale Köln, a group of then recent graduates from the Musikhochschule in Cologne where Stockhausen himself had earlier studied. A vocal sextet is a formation familiar to us from renaissance music – and Collegium Vocale's repertoire would certainly explore that heritage. One wonders what kind of work they anticipated from one of the leaders of the avant-garde, few of whom even now have ever been close to the world of madrigal groups! In a sense they got an extended madrigal – one that interweaves love poetry, mythology, and word painting, but is entirely of its own time and in fact created a new genre of vocal production (new to Western art music anyway) every bit as revolutionary as Monteverdi or Janequin or Gesualdo had been in their day.

Stimmung is often described as a work of meditation based on a single unchanging chord. This characterisation, while true enough in essence, conceals so much of the work's real nature and range of expression that it possibly does more harm than good! The work in fact consists in a constant process of change, modification, variation, integration, sudden calls and frequent changes of tempo and dynamic. The chord too is neither constant, nor is it a chord in the conventional sense of something invented by the composer. It is made up of six pitches drawn from the overtones of a single low Bb fundamental, and once Stockhausen had decided to base his work on this acoustic phenomenon, its constituent pitches were more or less a given fact: he had only to decide exactly which pitches would be used, and how far along the series he would go.

There is no single score of *Stimmung*, but rather several different elements, notated separately, some more fixed than others. The most completely predetermined element is the form scheme, which is like a diagrammatic score divided into 51 sections. It shows who in each section is singing and what (fundamental) pitches they sing, and also who is leading the section and how the others are to relate to him or her in various degrees of variation and transformation. In some places a singer is instructed simply to continue with the previous material, creating a layer of potential interference with the new material. It also indicates when magic names may be called and poems spoken. It does not however indicate any of the specific material that is to be performed.

That 'musical' material comes in the form of 51 models of very concise musical and verbal information, each one containing a short rhythmic phrase of syllables, in which the vowels are notated with the numbers of their corresponding overtones. This model is first sung by the lead singer in any given section, and repeated, joined by those of the other singers who are to bring themselves into identity with the lead singer. Various variations are then made (some are specified, some will be improvised) before the lead singer gives a cue to the next lead singer to begin the next model. A specific tempo is marked for each model along with various other instructions about how to perform it and when to integrate other elements. Which model goes into which section of the form scheme is something that the performers have to decide for themselves in advance.

Four of the models (one for each of the 3 men and one for a woman) contain poems of a primary erotic nature, which are to be recited by the lead singer in a fairly specific manner, while the other singers variously listen or respond as instructed. The models also contain a variety of other verbal material, some of which inevitably jumps out of the texture for one reason or another. One is the word 'barbershop', sung just once like a fragment of close harmony; or the word 'hippy'. In various places the listener will also hear one or other of the days of the week being sung (in German or English): this is an aspect of the work which has gained in significance now that Stockhausen has spent the last two decades composing *Licht*, a cycle of seven operas, one named for each day of the week.

Finally, there is a collection of 66 'magic names' – 11 for each singer, though not all of them are used in a single performance. These are names of gods and spirits drawn from mythologies around the world. The influence of the composer's recent visits to Mexico and his growing awareness of Oceania and Asia are very apparent in this selection. A magic name is called out at an appropriate moment once a given model has reached its identity; the word's sound and as far as possible its meaning are then blended into the singing of the model so that a new identity is established. (Our selection of magic names is given below.)

Because so much attention has been paid to the one chord, meditative aspect of *Stimmung*, it is perhaps worth adding that virtually every element of its composition uses serial methods – having at their root the proportions of the pitches taken from the harmonic series – with a view to creating both a fundamental unity in the work and the maximum variety in the deployment of pitches, rhythms, tempi, voice entries, and so forth.

Text: Paul Hillier

Stimmung: Magic Names

in the order heard:

Abassi–Abumo – Heaven Creator; Africa, Ibibios (Nigeria)
 Shiva – God of Destruction; India
 Nazami – Heaven Creator; Africa
 Gaia – Earth Goddess; Greece
 Viracocha – God of Civilisation; Peru, Quechua
 Aeolus – Wind God; Greece
 Halakwulup – Heavenly Ancestor (also, the name of a people and their language); Tierra del Fuego
 Quetzalcoatl – God of Gods, God of Priests, Symbol of Civilisation; Toltec, Aztec
 Tangarao – Creator, Sun God; Polynesia, Maori
 Grogogagally – Sun God, Australia
 Usi Afu – Earth God; Indonesia, Timor
 Kala – Earth Mother; India
 Hina–a–tuatua–a–kakai – God of Moonlight; Polynesia, Hawaii
 Singbonga – Sun God; Bengali
 Indra – God of Wisdom, Struggle, Creation God; India
 Xochipili – God of Flowers, Arts, Leisure; Aztec
 Yoni – the eternal feminine; India
 Luminut – Earth God; Sulawesi, Indonesia
 Ahura mazda – God of Wisdom, highest God; Persia
 Munganagana – Wind God; Australia
 Hera – Protector of Women, Marriage; Greece
 Mulugu – Heaven Creator; Africa, Kikuyu
 Uwoluwu – Heaven Creator; Africa, Akposos (Ghana)
 Tlaloc – Rain God; Aztec
 Geb – Earth God; Egypt
 Wakantanka – Thunder God; Amerindian Sioux
 Tochi – Grandmother of Gods; Aztec
 Varuna – God of Law and Wisdom; India
 Atum–Ra – Sun God; Egypt

Theatre of Voices ble grunnlagt i USA av Paul Hillier i 1990, og etablert på nytt i Danmark da Hillier flyttet dit i 2003. Repertoaret strekker seg fra den helt tidlige musikken til samtidsmusikken, fra komponister som Dowland, Carissimi og Buxtehude til Berio, Pärt, Reich, Cage, Gudmundsen-Holmgreen og Stockhausen. Ensemblet opptrer jevnlig på bl.a. Edinburgh International Festival, på Barbican Centre og i Carnegie Hall, der de uroppførte David Langs *The Little Match Girl Passion*. Stykket ble skrevet til gruppen og vant Pulitzerprisen i 2007, mens CD-innspillingen vant en Grammy Award i 2010. Andre utgivelser inkluderer Stockhausens *Stimmung (Copenhagen version)*, *Stories* med verk av Berio, Marsh, Cage og Berberian, og *Creator Spiritus* med musikk av Arvo Pärt. Theatre of Voices har også gitt ut Dieterich Buxtehudes *Scandinavian Cantatas*, den første i en serie på fem CD-er. Theatre of Voices ble nominert til Nordisk Råds musikkpris 2013.

Theatre of Voices was founded by Paul Hillier in 1990 and re-established in Denmark when Hillier moved there in 2003. The group presents a wide range of contemporary music, often juxtaposed with elements of early music. Their programmes feature works by Berio, Pärt, Reich, Cage, Gudmundsen-Holmgreen, Stockhausen – while among their current favourite “early” composers are Perotin, Dowland, and Buxtehude. Theatre of Voices appears regularly at international venues such as the Edinburgh International Festival and the Barbican Centre. In 2007 they premiered David Lang’s *The Little Match Girl Passion* at Carnegie Hall. This piece was commissioned for TOV and won the 2008 Pulitzer Prize. Their CD of the work then received a Grammy Award in 2010. Other recent CDs include Stockhausen’s *Stimmung (Copenhagen version)*, *Stories (Berio, Cage, Berberian, and Creator Spiritus with music by Arvo Pärt)*. Theatre of Voices has also released Dieterich Buxtehude’s *Scandinavian Cantatas* – the first in a series of five CDs. Theatre of Voices was nominated for the Nordic Council Music Prize 2013.

Paul Hillier er fra Dorset i England og studerte ved Guildhall School of Music and Drama i London. Han er sanger, dirigent, komponist og forfatter, og har blant annet skrevet bøker om Arvo Pärt og Steve Reich. I 1974 grunnla han vokalkvartetten The Hilliard Ensemble, og i 1990 flyttet han til California og skapte Theatre of Voices. Fra 1996 til 2003 var han direktør for Early Music Institute i Indiana, og i 2001 ble han sjefdirigent for Estonias Filharmoniske Kammerkor. To år senere flyttet han til Danmark, hvor han ble sjefdirigent for Ars Nova Copenhagen. I 2006 ble han tildelt en OBE (Order of the British Empire) for sin innsats for kormusikken. I 2008 ble han sjefdirigent for National Chamber Choir of Ireland og kunstnerisk leder av Coro Casa da Música i Porto. Han har medvirket på over 100 plateutgivelser, mange av dem prisbelønte. Paul Hillier ble tildelt den danske Dannebrogordenen i 2013.

Paul Hillier is from Dorset in England and studied at the Guildhall School of Music and Drama in London. His career has embraced singing, conducting, composing, and writing about music, including books about Arvo Pärt and Steve Reich. In 1974 he founded the Hilliard Ensemble. In 1990 he moved to California and created the Theatre of Voices. From 1996 to 2003 Hillier was Director of the Early Music Institute at Indiana. In 2001 he became the Principal Conductor of the Estonian Philharmonic Chamber Choir. Two years later he moved to Denmark and became Chief Conductor of Ars Nova Copenhagen. In 2006 he was awarded an OBE for services to choral music. In 2008 he became Chief Conductor of the National Chamber Choir of Ireland and was appointed artistic director of the Coro Casa da Música in Porto. His recordings, over a hundred CDs, have won numerous prizes. In 2013 he was awarded the Order of Dannebrog in Denmark.

Festspillene takker

**Festspillene i Bergen er
avhengig av mange og
ulike støttespillere for å
avvikle vårens store
eventyr. Disse er med på å
gjøre opplevelsen større.**

Festspillambassadører

Trond Mohn
Rika AS v/Yvonne og Bjarne Rieber
Grieg Foundation

Hovedsamarbeidspartnere

DNB
DNV GL
Statoil
Bergens Tidende
Radisson Blu Hotel Norge
Dagens Næringsliv
Prosjektpartnere
Sparebankstiftelsen DNB - Dextra
Musica
Kavlifondet
GC Rieber Fondene
Fritt Ord
H. Westfal-Larsen og Hustru Anna
Westfal-Larsen's Almennyttige
Fond
Universitetet i Bergen
Anders Sveaas' Almennyttige Fond

Festivalpartnere

Nespresso
PwC
Telenor
Norwegian Hull Club
A7 Print
07000 Bergen Taxi
Galleriet
Atea
TTS Group
Securitas
TIDAL
Tesla Bergen
Olden

Offentlige støttespillere

Kulturdepartementet
Bergen kommune
Hordaland fylkeskommune
Utenriksdepartementet

Prosjektstøtte

Nordisk kulturfond
Statens Kunstfond (Danmark)
Pro Helvetia
Oticon Fonden
Institut français
J.W. Eides Stiftelse
Bergens Riksmålsforening
Music Norway

Andre partnere og bidragsytere

Apollon Bergen
Arrangement Tjenester
Askøy kommune
Austevoll kommune
Barratt Due musikinstitutt
Bekkarvik Gjestgiveri
Bekkarvik Eiendom AS
Bergen Backline
Bergen Dansesenter
Bergen Domkor

Bergen Filharmoniske Orkester
Bergen Filharmoniske Kor
Bergen og Hordaland Turlag
Bergen Internasjonale Kultursenter
Bergen Kjøtt
Bergen Kulturskole
Bergen Offentlige Bibliotek
Bergen Pikekor
Bergen Private Gymnas, Musikklinjen
Billettservice
BIT Teatergarasjen
Bodoni
Borealis
Boksalongen
Bremneskantoriet
Bright Norway AS
Bymuseet i Bergen
Bømlo kommune
Bømlo Teater
Carte Blanche – Norges nasjonale
kompani for samtidsdans
Cornerteateret
Damsgårdsdagene
Det felles innvandrerråd, Hordaland
Den Nationale Scene
Dramatikkens Hus
Dukkenikkernes teaterverksted
Edvard Grieg Kor
EKKO
Erdal Kirke
Fana og Ytrebygda kulturkontor
Flimmer film
Fløibanen A/S
Fløien Folkerestaurant
Forsvarsbygg nasjonale festningsverk
Fysak Allaktivitetshus
GAMUT, Griegakademiets senter
for musikkterapiforskning
Griegakademiet - Institutt for musikk,
UiB
Grieghallen
Herdla Kirke
Holbergprisen
Høgskolen i Bergen
Jifl Hlinka Klaverinstitutt
Kirkemusikk i Bergen
Kolibri – Children At Risk Foundation
Kritikerlaget
Kulturoperatørene
Kunsthøyskolen i Oslo
KODE Kunstmuseene i Bergen
Litteraturhuset i Bergen
Logen Teater
Lydgalleriet
Lysverket
Marceliussen Transport AS
Moster Amfi
Nordisk Råds Musikkpris
Norges musikkhøgskole
Norges Musikkorps Forbund
Norsk kulturskoleråd
NRK
Ole Bulls villa, Valestrand
Oseana
Oslo Sinfonietta
Regnbuedagene
Revy & Teaterservice
Rekstensamlingene
Sibelius Kollegio
Sibelius 150
Sibelius One
Siljustøls Venner
Sjøforsvarets Musikkorps
Steinway Piano Gallery Oslo
Stiftelsen Bryggen
Stiftelsen Den norske solistpris
Stiftelsen Siljustøl
Stine Vikne, blomsterleverandør
Ten sing Bømlo
University of the South Pacific
ViVite
Østre

BALANSEKUNST

I DNV GL (tidligere Det Norske Veritas) er vi opptatt av sikkerhet, kvalitet og integritet. Vi er nå 16.000 ansatte i 100 land, som hver dag jobber mot et felles mål: En sikker og bærekraftig fremtid. Vår rolle består ofte i å balansere næringslivets og samfunnets interesser. Vi kaller det balansekunst.

Vårt samarbeid med Festspillene understøtter denne forpliktelsen overfor samfunnet. For kultur og samfunn går hånd i hånd.

Derfor er vi stolt hovedsamarbeidspartner for Festspillene i Bergen.

Lær mer om oss på www.dnvgl.com

